Eindverslag orgelherstel

Dorpskerk te Bunnik

© Peter van Dijk
met medewerking van Jaap Jan Steensma

Utrecht, november 2013

Inhoudsopgave

Pagina	
2	Inleiding
3	De orgelgeschiedenis van de Dorpskerk te Bunnik
14	Beschrijving van het Bunnikse orgel en de werkzaamheden uit 2013
22	Literatuur en bronnen
23	Bijlage I. Oorspronkelijke dispositie en foto Witte-orgel (1901) Remonstrantse Kerk Haarlem
24	Bijlage II. Het De Koff-orgel van de Nieuwe Kerk te Utrecht
25	Bijlage III. Dorpskerk Bunnik. Offerte J. de Koff (07-02-1912) en contract (24-02-1912).

Inleiding

Op 16 november 2013 werd het De Koff-orgel (1912) van de Dorpskerk te Bunnik weer in gebruik genomen, na herstel en vervanging van de twee niet-originele registers door Flentrop Orgelbouw (Zaandam). Adviseur was Peter van Dijk. Wim Diepenhorst verzorgde namens de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) het wettelijk verplichte toezicht. De orgelkast werd herschilderd in de bestaande (originele) imitatie-eiken kleurstelling door de firma Hoogstraten (Haarzuilens).

Het adres van het kerkgebouw is: Kerkpad 2, 3981 EM Bunnik. Kerk en orgel zijn wettelijk beschermd in het kader van de Monumentenwet, onder monumentnummer 11274. Contactpersoon voor de orgelrestauratie was de heer Jaap Kits (organist), Kon. Emmastraat 44, 3981 VC Bunnik, tel. 030-6561906 en 06-51538304, e-mail kitsjh@planet.nl. Vanuit het College van Beheer had zijn voorzitter, Jan Dirk Vlasblom (j.vlasblom@SCP.nl), de orgelrestauratie 'in portefeuille'.

Op 26-03-2010 had Van Hoogevest Architecten b.v. een BRIM-instandhoudingsplan (periode 2011-2016) voor het gehele kerkgebouw opgesteld. Dit plan omvatte, naast een algehele restauratie van het kerkgebouw, ook herstelwerkzaamheden aan het orgel conform een offerte van Flentrop Orgelbouw (Zaandam) d.d. 10-02-2010. De subsidiabele kosten werden in juni 2010 vastgesteld door de RCE. De uitvoering van de kerkrestauratie werd vervolgens concreet voorzien voor 2012/13. Het herstel van het orgel zou in dezelfde periode plaats dienen te vinden. Jaap Kits, organist van de Dorpskerk, drong vervolgens aan op het inschakelen van een erkend orgeladviseur om de werkzaamheden te begeleiden. In maart 2012 werd Peter van Dijk als zodanig aangesteld. Op 12-03-2012 heb ik het instrument onderzocht ten behoeve van een herstelplan, dat begin april in definitieve vorm werd vastgesteld. Flentrop Orgelbouw diende op 19-07-2012, op basis van het herstelplan, een herziene offerte in. Op 27-10-2012 werd de opdracht aan Flentrop Orgelbouw verleend. Direct daarna is het pijpwerk uitgenomen, naar de werkplaats in Zaandam overgebracht en werden de orgelkast en de windvoorziening met bouwfolie afgedekt. In 2013 is het herstel van het orgel in etappes uitgevoerd. De werkzaamheden liepen parallel aan de kerkrestauratie, hetgeen van alle betrokkenen de nodige 'inschikkelijkheid' heeft gevergd. Een speciaal woord van dank aan Jaap Kits is hier op zijn plaats: met niet aflatende 'waakzaamheid' en inzet heeft hij de orgel-werkzaamheden weten te 'faciliteren'.
In het kader van zijn - inmiddels met lof voltooide - opleiding tot orgeladviseur hospiteerde Jaap Jan Steensma bij het project. Hij heeft in aansluiting daarop het onderzoek in het Bunnikse kerkvoogdij-archief uitgevoerd en de resultaten daarvan samengevat.

Op 30 oktober 2013 vond de eindkeuring plaats, in aanwezigheid van Wim Diepenhorst (RCE), Jaap Kits, Jan Dirk Vlasblom, Rinus Koole (Flentrop Orgelbouw), Jaap Jan Steensma en ondergetekende. Het resultaat van de werkzaamheden werd als goed beoordeeld. Wel is afgesproken dat in 2014 na het stookseizoen nog een generale stemming wordt uitgevoerd.
Er is een datalogger in het orgel geplaatst om de temperatuur en de relatieve luchtvochtigheid in kaart te brengen.
Voor nadere details betreffende de uitgevoerde werkzaamheden verwijs ik naar de beschrijving daarvan in dit eindverslag.

Met een feestelijk concert door Peter van Dijk (met medewerking van Jaap Jan Steensma) is het herstelde orgel op 16 november 2013 gepresenteerd aan genodigden.
Het laat-romantische De Koff-orgel van de Dorpskerk kan, dankzij het zorgvuldige en piëteitvolle herstel door Flentrop Orgelbouw, zijn karaktervolle klanken weer laten horen!

Utrecht, 26-11-2013.
Peter van Dijk, orgeladviseur.

De orgelgeschiedenis van de Dorpskerk te Bunnik

"Een Sieraad der Kerk uitmakende"

In 1828 wordt de Bunnikse Dorpskerk verrijkt met een orgel. Men was er in Bunnik kennelijk heel blij mee, want in 1830 wordt het instrument omschreven als "een Sieraad der Kerk uitmakende". Het betreft hier naar alle waarschijnlijkheid het eerste orgel in dit kerkgebouw. In de rekeningboeken uit 1739 en 1795-1804 worden bijvoorbeeld geen kosten voor een orgel en/of een organist genoemd, zodat we simpelweg kunnen aannemen dat er geen orgel was. In de *Orgelbeschrijvingen* van Broekhuyzen (midden-19e eeuw) staat over dit instrument het volgende vermeld:

B 75. **Bunnik**, Provincie Utrecht

Het orgel in de kerk der **hervormde gemeente** was een voortreffelijk huisorgel door H. Meijer, orgelmaker te Amsterdam in 1797 vervaardigd. Werd ingericht tot kerkorgel en aldaar in 1828 geplaats. Geëxamineerd door A.F. Nieuwenhuissen , organist te Utrecht [in casu de domorganist Frederik Nieuwenhuysen; PvD]. In 1838 [lees: 1839; PvD] gedeeltelijk gerepareerd en toen in de andere zijde dezer kerk verplaats door de firma Gebs. Bätz en Cie, orgelmakers te Utrecht.
Heeft 12 stemmen, twee handclavieren, aangehangen pedaal en drie blaasbalgen.

Manuaal		Positief	
Holpijp	8 vt	Roerfluit	8 vt
Bourdon D.	16 vt	Viol di Gambe B.	8 vt [lees: 4 vt; PvD]
Prestant D.	8 vt	Viol di Gambe D.	8 vt
Octaaf	4 vt	Fluit	4 vt
Quint	3 vt	Gemshoorn	2 vt
Octaaf	2 vt		
Tertiaan	[1 3/5 vt; PvD]		

koppeling, tremulant, ventil

Tot de verplaatsing van het orgel in 1839 was besloten omdat het instrument sterk te lijden had van vochtinwerking. Tegen de westwand van de kerk werd een orgelgalerij gebouwd, waaronder de preekstoel een plaats kreeg en waarop het orgel kwam te staan (de balgen werden in de torenkamer daarachter ondergebracht). Volgens de orgelmaker B.J. Gabry & Co (Gouda), die het orgel van 1830-1832 in onderhoud had (na 1832 ging dit weer over naar de firma Bätz), was de plaatsing in Bunnik verzorgd door de Gebr. Bätz, was de Viol di Gamba Bas geen acht- maar een viervoets register, waren de blaasbalgen klein van omvang en was de manuaalomvang C-f'". Gabry vermeldt geen koppeling, tremulant of ventiel (gegevens Gabry ontleend aan Oost, *De orgelmakers Bätz*, pagina 280).
Dat het instrument van een manuaalkoppel was voorzien blijkt uit een reparatie-voorstel van 1898 (zie onder). Het bewaard gebleven tweemanuaals Meijer-kabinetorgel in de Hervormde Kerk te Oldeholtpade (1800) is behalve van een manuaalkoppel ook van een tremulant en een ventiel voorzien, zodat aangenomen kan worden dat Broekhuyzens opgave van de werktuiglijke registers correct is.
Uit een dispositie-opgave van 1939 (aangehaald in Gierveld, *Het Nederlandse Huisorgel*, pagina 204) blijkt dat de Viol di Gambe Bas inderdaad een viervoets register was, dat de Tertiaan een enkelvoudige 1 3/5'-vulstem was en wordt - zonder bronvermelding - als bouwjaar 1803 genoemd.

Gierveld maakt melding van twee Meijer-kabinetorgels met een kast in empire-stijl, respectievelijk een instrument in particulier bezit (1795) en het genoemde orgel te Oldeholtpade (1800). Op grond daarvan mogen we aannemen dat ook het naar Bunnik overgeplaatste kabinetorgel oorspronkelijk in een empire-meubel was gehuld. Maar de vermelding *ingericht tot kerkorgel* bij Broekhuyzen kan er op wijzen dat Bätz het instrument in 1828 van een kerkorgelfront voorzag. Dit werd in de 19e eeuw dikwijls gedaan bij plaatsing van een bestaand kabinetorgel in een kerkgebouw. Wat Bunnik betreft zijn eventuele archivalia over de aankoop en plaatsing van het Meijer-orgel in 1828 helaas niet gevonden, zodat er hier over het frontaanzicht van het orgel geen conclusies zijn te trekken. Of de Bunnikse kerkelijke gemeente van 1828 tot 1912 tegen een Meijer- of tegen een Bätz-front heeft aangekeken zullen we waarschijnlijk nooit weten. In ieder geval blijkt uit een voorstel van 1905 voor schilderwerk aan het kansel&orgel-ensemble dat de orgelkast van bekronende beelden was voorzien.

Het Meijer-kabinetorgel (1800) te Oldeholtpade

Het is aannemelijk dat het Bunnikse Meijer-kabinetorgel oorspronkelijk van een magazijnbalg met schepbalg in de onderkast was voorzien, zoals dit nog steeds het geval is in Oldeholtpade. De genoemde drie kleine (spaan)balgen zullen daarom in 1828 door Bätz zijn aangebracht. Wellicht bestond de 'inrichting' tot kerkorgel vooral, dan wel uitsluitend, uit het aanbrengen van een 'kerkorgel-windvoorziening'.

De periode 1841-1912

Vanaf 1841 wordt het orgelonderhoud verzorgd door de firma Stulting & Maarschalkerweerd (Utrecht). Cornelis Stulting en Pieter Maarschalkerweerd hadden in 1840 een orgelmakerij opgericht. Zij werden daarbij actief gesteund door hun leermeester en vroegere patroon Jonathan Bätz. Zonder twijfel heeft Bätz hen ook in Bunnik aanbevolen.
Na het ontbinden van het compagnonschap tussen Stulting en Maarschalkerweerd in 1849 gaat het onderhoud op eerstgenoemde over.

Rond de jaarwisseling1878/79 draagt Stulting het onderhoud over aan Gerardus Spit, een werknemer van de firma J. Bätz & Co. Spit had van zijn patroon, J.F. Witte, de toestemming gekregen om ook 'eigen' orgel-onderhoudswerk aan te nemen, mits dit zijn dienstverband niet schaadde. Spit verrichte dit 'eigen' werk vooral in de wintermaanden; hij had dan als *orgelreparateur en stemmer* bij Witte weinig of geen werk omhanden.

Op 27 maart 1895 schrijft Spit: "Gepasseerde week is het Kerkorgel te Bunnik naar omstandigheden door mij gestemd, zooals het behoort. Doch is er al een paar jaar door mij op gewezen, dat het noodig is geheel uitelkander moet, schoongemaakt, en gerepareerd moet worden. Zoo bijv. vielen er verleden week bij afloop plaatjes van het klavier af, door het vocht." Spit doet een voorstel tot reparatie. Dit omvatte een algehele schoonmaak van het orgel, herstelwerkzaamheden aan de manualen en de koppeling, een nieuw pedaalklavier, herstel van de windlade(n), het laten bestrijken van de frontpijpen met zilverbrons, herziening van de intonatie en een generale stemming. Kosten: 192 gulden, exclusief balgentreder. De kerkvoogden gaan echter niet op het voorstel in.
Een bijna aandoenlijke brief, van 07-02-1896, laat zien dat Spit met al zijn liefde voor de orgels, een hard leven leidde. Tijdens het werk in Bunnik verbleef Spit twee dagen bij de organist Van Zetten, die hem in de kerk van koffie voorzag. Na het overlijden van deze organist, is dit ‘feest’ voorbij: er wordt geen koffie meer aangeboden. In zijn beklag hierover, waarschuwt Spit andermaal voor de toestand van het orgel: "Dat het pijpwerk niet meer zoo sterk spreekt, door het vele vuil veel houte walsen, die vermolmd zijn. Klavieren: lijmwerk laat los door het vocht, enz. Ik heb tijdig gewaarschuwd, U Ed. zijt overtuigd Ik het niet voor mijn belang doe. ... . Maar het is mijn plicht, om te waarschuwen."
In 1898 en 1899 probeert Spit nogmaals - wederom middels gespecificeerde opgaven van de werkzaamheden - de kerkvoogden over te halen deze noodzakelijke herstellingen in opdracht te geven, maar tevergeefs.

In 1911 werd besloten het orgel af te danken en te vervangen door een nieuw instrument (zie onder). Het Meijer/Bätz-orgel werd op 4 juli 1912 verkocht aan de Gereformeerde Kerk te De Bilt. Daar werd het geplaatst door de orgelmaker N.A. van Dam (Utrecht). Dezelfde firma verplaatste het orgel in 1923 naar het toen nieuwe kerkgebouw (thans Immanuëlkerk geheten). Een foto uit 1927 toont een orgelfront dat niet aan Meijer of Bätz kan worden toegeschreven, maar wel aan Van Dam.

Gereformeerde Kerk De Bilt (foto uit 1927)

Van Dam verbouwde het orgel in 1935 nogmaals. Daarbij werd het front weer gewijzigd; de bovenafsluitingen werden verwijderd en er werden zijvelden toegevoegd.

Gereformeerde Kerk (Immanuëlkerk) De Bilt; situatie na 1935

Het instrument werd in 1973 afgedankt, het pijpwerk (ook het nog aanwezige historische materiaal!) werd aan gemeenteleden verkocht ter financiering van een nieuw orgel. Sic transit gloria organi!

Een orgel "dat jaren, ja eeuwen kan trotseeren ..."

Het huidige orgel is, zoals een plaatje boven de manualen vermeldt, in 1912 gebouwd door de Utrechtse orgelmaker J. de Koff. De organist, H.W. de Bruijn, had een orgel verlangd "dat jaren, ja eeuwen kan trotseeren ..." en de adviseur, Hendrik F. Bos, keurde het instrument op 5 november 1912 in alle delen goed.

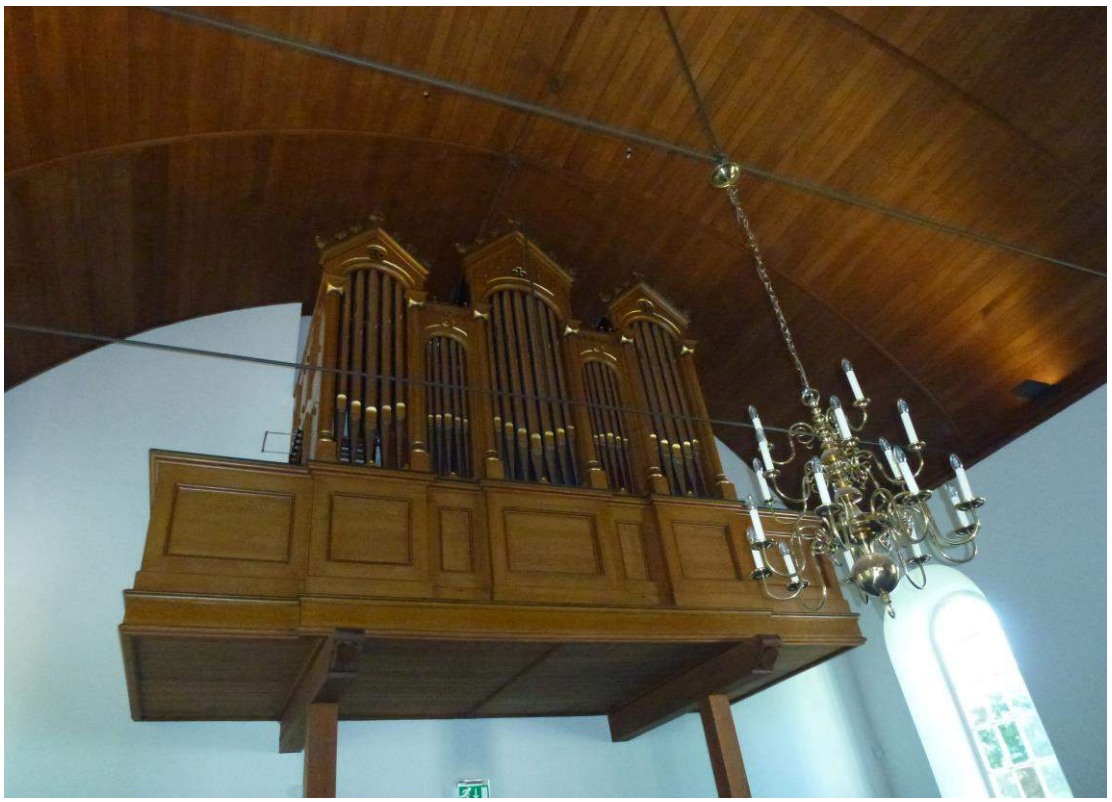

Het Bunnikse De Koff-orgel

De orgelmaker J. de Koff

Johan de Koff werd in 1863 te Utrecht geboren. Als knaap van 11 of 12 jaar oud trad hij in dienst bij de orgelmakerij J. Bätz & Co. Dit in 1739 door Johann Heinrich Hartmann Bätz opgerichte bedrijf stond sedert 1873 onder leiding van Johan Frederik Witte. De Koff bleef in dienst bij Witte tot aan diens overlijden op 13-02-1902. Het bedrijf werd vervolgens opgeheven, waarna diverse (oud-)werknemers zich als zelfstandig orgelmaker vestigden. Onder hen ook Johan de Koff (in 1903). In een rondschrijven van eind-1902 aan de clientèle van zijn voormalige werkgever meldt hij: "Door het overlijden van den Heer WITTE, mijn onvergetelijken Patroon, dien ik ruim 28 jaar diende als Orgelmaker en Stemmer, de zaak in Kerkorgels **zal ophouden te bestaan,** beveelt ondergeteekende zich beleefd aan voor het **Maken, Stemmen, Repareeren en Verplaatsen van Orgels.** Hopende hetzelfde vertrouwen te mogen genieten als wijlen den Heer WITTE genoot, …"

Johan de Koff overleed in 1950. In 1933 had hij de leiding reeds overgedragen aan zijn zoon Johan (1891-1976), die op zijn beurt werd opgevolgd door zijn schoonzoon H(enk) P. Luyten (geboren in 1923). Het bedrijf groeide uit tot een van de grootste orgelmakerijen in Nederland. Desondanks ging de firma in 1971 helaas failliet. Lopende opdrachten (waaronder enkele prestigieuze restauraties) en onderhoudswerkzaamheden werden overgenomen door de Zaanse orgelmaker D.A. Flentrop (thans Flentrop Orgelbouw), die tevens enkele personeelsleden 'inlijfde'.

De orderportefeuille van Johan de Koff bestond aanvankelijk vooral uit onderhouds- en restauratiewerkzaamheden. In veel gevallen was De Koff hierbij de feitelijke opvolger van de firma J. Bätz & Co (bijvoorbeeld in de Utrechtse Hervormde kerken).
In 1912 werd het eerste nieuwe orgel gebouwd, in de Dorpskerk te Bunnik. [In de literatuur is wel opgemerkt dat De Koff in 1909 een orgel bouwde voor de Hervormde Kerk te Simonshaven. Dit berust echter op onjuiste informatie; de bouwer was A.S.J. Dekker uit Goes.]
Vanaf 1912 werd een reeks nieuwe orgels gerealiseerd. Uit het begin daarvan noem ik hier de orgels van de Hervormde Kerk te Beesd (1913, nieuw binnenwerk 12 registers op hoofdwerk, nevenwerk en aangehangen pedaal), de Hervormde Nieuwe Kerk te Utrecht (1913, 23 registers op hoofdwerk, bovenwerk en pedaal; zie *Bijlage II*), de Holy Trinity Church te Utrecht (1914, zie onder), de Hervomde Kerk te Nederhemert (1915, zie onder; thans in particulier bezit) en dat van de Hervormde Kerk te IJsselstein (1915, 25 registers op hoofdwerk, bovenwerk en pedaal; het staat sedert 1971 in gewijzigde vorm in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Kampen).

De Koff-orgels uit de periode tot circa 1918 ademen nog zeer sterk de geest van J.F. Witte. Qua vormgeving, technische opzet (sleepladen met mechanische tracturen) en dispositie vormen ze een respectvolle voortzetting van de Witte-traditie. Maar ze tonen, mede door contacten met de toenmalige Utrechtse Nicolaikerk-organist Hendrik F. Bos en vermoedelijk ook met de eveneens in Utrecht gevestigde orgelmaker M. Maarschalkerweerd, daarnaast ook 'eigen' elementen.
Het is interessant om de disposities van de orgels in de Holy Trinity Church te Utrecht en de Hervormde Kerk te Nederhemert te vergelijken:

Utrecht Manuaal: Prestant 8', Roerfluit 8', Viola di Gamba 8', Vox celeste 8', Octaaf 4', Fluit 4'. Pedaal: Bourdon 16'. Pedaalkoppel. Klinkend pijpwerk geheel in zwelkast.
Nederhemert Manuaal: Prestant 8', Roerfluit 8', Viola 8', Octaaf 4', Fluit 4', Octaaf 2', Cornet 4 sterk Discant. Pedaal: Aangehangen.

De mogelijk door Maarschalkerweerd geïnspireerde Utrechtse dispositie lijkt toegesneden op de Engelse kerkmuziekpraktijk, waarin het orgel vooral een koorbegeleidingsfunctie heeft. Er zijn louter grondstemmen. De Nederhemertse dispositie - met de plenumregisters Octaaf 2' en Cornet - is geënt op de Calvinistische gemeentezangpraktijk. Witte zou hier echter waarschijnlijk in plaats van de Cornet een Trompet 8' of een Mixtuur(-Cornet) hebben gedisponeerd.

Utrecht, Nieuwe Kerk (1913)

Utrecht, Holy Trinity Church (1914)

IJsselstein, Hervormde Kerk (1915)

Uit de Bunnikse archieven blijkt dat het frontontwerp voor 'opus 1' werd vervaardigd door Johan de Koff jr. Vermoedelijk zijn ook de overige hier afgebeelde frontontwerpen van zijn hand. De ontwerpen van de orgels in Bunnik, Utrecht en IJsselstein tonen, vanuit een evidente Witte-invloed en in aansluiting met de architectuur van de betreffende kerken, een verscheidenheid aan neostijlen. Zo heeft het frontontwerp van de Nieuwe Kerk te Utrecht - net als dat van het Bunnikse orgel - een neoromaanse 'basis', terwijl dat van de Holy Trinity Church te Utrecht vooral neogotisch van inslag is. De ronde middentoren en de spitse hoektorens in het IJsselsteinse orgelfront zijn neobarokke elementen, maar zijn 'gehuld' in een grotendeels neogotisch 'gewaad'.

De totstandkoming van het De Koff-orgel

Nadat de Bunnikse kerkvoogden het besluit hadden genomen om het Meijer/Bätz-orgel af te danken (zie boven) en een nieuw orgel te verwerven, werd offerte gevraagd bij de orgelmaker Mart. Vermeulen (Woerden). De offerte - gedateerd op 23-10-1911 - bevat verschillende dispositie-voorstellen en referenties. De kerkvoogdij vraagt vervolgens haar organist H.W. de Bruijn en diens leermeester Hendrik F. Bos om advies. Op 1 november 1911) schrijft De Bruijn onder meer: "Op Uw verzoek hebben mijn leermeester, de Heer Bos, en ik het schrijven van den orgelfabrikant nauwlettend doorgelezen. Wat de Hr Bos al aanstonds opviel was het reusachtig prijsverschil van deze opgaven met die, welke door ander fabrikanten worden verlangd. *f*300 per register is zoo ongeveer de gangbare prijs, doch Vermeulen blijft daar zeer ver beneden. Wekte dit al eenig wantrouwen, te meer werd dit opgewekt door wat de Hr Bos mij vertelde omtrent het geleverde kerkorgel te Montfoort, eveneens door Vermeulen. Dit orgel, nog niet lang geleden geplaatst, moet maar zeer slecht voldoen. Toch, om een afdoend oordeel te vellen, zouden wij meer orgels van deze fabrikant moeten zien en bespelen, om te weten of zijn fabrikaat al dan niet aanbeveling verdient. En dan geen nieuwe orgels in de werkplaats, maar gebruikte instrumenten in kerken, waar zij aan temperatuurswisselingen, vocht, enz zijn blootgesteld geweest. Al deze reserves zijn heusch niet overbodig. Hoe graag ik ook spoedig een nieuw orgel te Bunnik zou hebben, ik mag U het adres bovengenoemd niet onvoorwaardelijk aanbevelen. Wij hebben ook in Bunnik een orgel noodig, dat jaren, ja eeuwen kan trotseeren en niet een, dat de eerste jaren prachtig van toon blijft, maar na verloop van tijd gaat sukkelen. Revolutiewerk is ook voor een kerkorgel zeer ongewenscht. [NB: dit zijn de jaren van wereldwijde revoluties.] Ik schrijf U dit niet om U het Woerdensch adres geheel tegen te maken, doch alleen maar om U tot de uiterste voorzichtigheid aan te manen."

De contacten met Vermeulen werden kennelijk afgebroken, want Bos - die in Bunnik als orgeladviseur werd aangesteld - nodigt middels een brief, gedateerd 29 januari 1912, zeven orgelmakers uit om een offerte uit te brengen. We laten de tekst van de brief, vanwege de vele er in vervatte informatie, hier integraal volgen.

Weledele Heer,

H.H. Kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente te Bunnik dragen mij op U uit te noodigen, prijsopgaven in te zenden, voor een nieuw <u>mechanisch</u> Kerkorgel, volgens de hierbij gevoegde dispositie.
De prijsopgave moet vergezeld gaan van eene nauwkeurige omschrijving van de materialen die voor de verschillende onderdelen van het orgel worden aangewend.
Voor het metalen pijpwerk mag geen zink worden gebruikt. In de prijsopgaven moet worden begrepen het bespeelbaar opleveren ter plaatse, de orgelkast geschilderd, kortom alles inbegrepen.
Bijvoeging van eene fronttekening wordt verlangd. De kerk is in Romaanschen stijl. Zoo nodig kan de blaasbalg in den toren plaats vinden, terwijl van de gaanderij, waarop het orgel komt te staan, een plattegrond hierbij gaat. Tevens moet worden opgegeven hoeveel tijd er verloopen moet tusschen de opdracht en de oplevering.
Terwijl ik U attent maak, dat voor de door U te nemen moeite, geen onkosten mogen worden in rekening gebracht, verzoek ik beleefd <u>zoo spoedig mogelijk</u> Uw antwoord in te zenden aan:

H.F. Bos
organist der Nicolaïkerk
Sweelinckstraat 23 bis
Utrecht.

Bos huldigt hier wat betreft de technische aanleg (mechanische tracturen) en de pijpmateriaalkeuze (geen zink) conservatieve opvattingen. In een periode waarin pneumatische tracturen en het gebruik

van zink (voor grotere open labiaalpijpen en tongwerk-stevels en -bekers) in Nederland (en elders) volop 'oprukken', houdt hij vast aan de principes van de 'klassieke' 19e eeuwse Middennederlandse orgelbouw, zoals die werden belichaamd door onder meer de firma J. Bätz & Co. Op andere punten was Bos juist 'bij de tijd' - de zwelkast om het gehele binnenwerk en de Voix céleste 8' - zoals blijkt uit de door hem opgegeven dispositie:

	Hoofdmanuaal (van C-f''')			
1	Prestant	8 voet	54 pijpen	
2	Bourdon	16 ,,	54 ,,	
3	Roerfluit	8 ,,	54 ,,	
4	Octaaf	4 ,,	54 ,,	
5	Octaaf	2 ,,	54 ,,	
6	Trompet	8 ,,	54 ,,	
				324 pijpen
	Bovenklavier (van C-f''')			
7	Salicet	8 voet	54 pijpen	
8	Holfluit	8 ,,	54 ,,	
9	Voix céleste	(van c-f''')	42 ,,	
10	Fluit	4 voet	54 ,,	
				204 pijpen
				528 pijpen
	Pedaal (van C-d')			
	Subbas	16 voet		
	(De onderste 27 pijpen van Bourdon 16 voet spreken vrij op het Pedaal als Subbas 16 voet)			
	Koppels			
	Pedaal aan 1e klavier			ventiel
	Pedaal ,, 2e ,,			tremulant
	Manuaal Koppel			calcant

Het geheele werk in zwelkast met een balanstrede boven het pedaalklavier. De frontpijpen zijn stom.

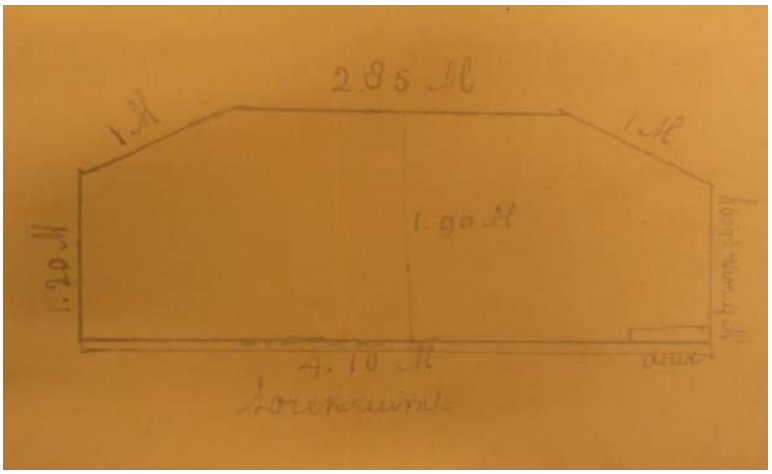

Het plattegrondje van de galerij dat bij de offerte-brief hoort

Op een ongedateerd overzichtje staan de namen van de zeven opgevraagde orgelmakers vermeld bij wie offerte werd aangevraagd alsmede de door hen ingediende kostprijzen. Deze orgelmakers zijn ongetwijfeld door Bos voorgesteld. Offerte werd gevraagd bij drie van de vier toen in Utrecht

gevestigde orgelmakerijen (F.A. Stangenberger, die uitsluitend in Oud-Katholieke Kerken actief was, werd niet benaderd), alsmede bij vier goed bekend staande bedrijven elders in het land. Het lijstje is als volgt:

1.	Maarschalkerweerd (Utr.)	f 3000,-
2.	Steenkuyl (Amsterdam)	5350,-
3.	van Dam (Leeuwarden)	3705,-
4.	de Koff (Utr.)	3030,-
5.	van der Kley (Rotterdam)	geen bestek
6.	Sanders (Utr.)	f 4100,-
7.	van Leeuwen (Leiden)	niet ingekomen

Een paar zaken zijn opmerkelijk: De Utrechtse firma's de Koff en Sanders, opgericht in respectievelijk 1903 en 1911(!), hadden geen van beide nog een nieuw orgel gebouwd. De firma's Maarschalkerweerd, Van Leeuwen, Steenkuyl en Van der Kley bouwden op dat moment uitsluitend orgels met pneumatische tracturen en maakten gebruik van zinken pijpwerk, terwijl Bos een mechanisch orgel zonder zinken pijpwerk had verlangd. Overigens hadden Maarschalkerweerd en Van Leeuwen voordien ook orgels met mechanische tracturen gebouwd. De verstandhouding tussen H.F. Bos en De Koff moet goed zijn geweest. De Koff verzorgde vanaf 1903 - als opvolger van zijn patroon J.F. Witte - het onderhoud van het Witte-orgel (1888) in de Nicolaïkerk te Utrecht, waar H.F. Bos organist was. Op wens van Bos had De Koff dat orgel in 1908 met een Voix céleste 8' op Manuaal II (zwelwerk) uitgebreid.

Hendrik F. Bos aan de speeltafel van het Witte-orgel

in de Nicolaikerk te Utrecht

De Koff diende op 7 februari 1912 te Bunnik een zeer gespecificeerde offerte in. Op 24 februari daaropvolgend ondertekende hij de bouwovereenkomst en - conform zijn toezegging binnen 9 maanden na contract-ondertekening te kunnen leveren - werd het orgel op 5 november 1912 door Bos goedgekeurd, waarbij hij meldt dat het instrument geheel volgens bestek is gemaakt en dat aan alle aan een dergelijk instrument te stellen muzikale eisen volkomen is voldaan. Diezelfde avond vond de - uitgebreid in de pers aangekondigde en verslagen - ingebruikneming plaats, bestaande uit een kerkdienst waarbij Bos het orgel bespeelde, en een concert door de 'eigen' organist H.W. de Bruijn met werken van J.S. Bach, Mendelssohn en Rheinberger. Een jaar na de aanstelling van Bos als orgeladviseur was het nieuwe orgel dus al in gebruik genomen!

De genoemde offerte van De Koff en de bouwovereenkomst zijn in facsimile weergegeven als Bijlage III. Diverse gegevens daaruit worden bovendien opgenomen in de verderop in dit verslag volgende beschrijving van het orgel.

De zwelkast en de Voix céleste

Johan Frederik Witte, die vanaf 1873 de leiding had over de firma J. Bätz & Co, achtte de vrij hoge kosten voor de aanleg van een zwelkast niet opwegen tegen het beperkte gebruik ervan. Een zwelkast was zijns inziens slechts zinvol in 'stadsorgels' die behalve een kerkelijke ook een concertante functie hadden. Vanaf 1882 voorzag hij de meeste van zijn nieuwe stadsorgels (inclusief niet-gerealiseerde ontwerpen) met minstens twee klavieren en vrij pedaal van een zwelkast - bediend met een bascule-trede - om het tweede (en/of het derde) klavier, waaronder dat van de Nicolaïkerk te Utrecht (zie de foto van H.F. Bos aan de speeltafel van dit orgel op de vorige pagina). Overigens had zijn vader, C.G.F. Witte bij een ontwerp (1853) voor een driemanuaals orgel in de Oude Kerk te Delft opgemerkt dat als men perse een zwelkast om het 3e manuaalwerk (bovenwerk) wilde aanbrengen, de frontpijpen daarvan "slegts figuranten" zouden kunnen zijn. Sprekende frontpijpen zouden immers niet in de zwelkast kunnen staan. (Witte bouwde te Delft in 1857 een driemanuaals orgel mèt bovenwerk, maar zonder zwelkast.) Orgels van de grootte van het Bunnikse De Koff-orgel werden door J.F. Witte nooit van een zwelkast voorzien. Het idee om in Bunnik achter het front, vóór de windladen, een jaloeziewand aan te brengen zal derhalve niet aan het werk van Witte zijn ontleend. Wel was dit 'fenomeen' eind-19e eeuw in Nederland bekend en werd het onder meer toegepast door de Utrechtse firma Maarschalkerweerd & Zoon.

De disponering van een Voix céleste 8' lijkt ook niet aan Witte te zijn ontleend. Witte disponeerde dit register voor het eerst in zijn opus magnum, het driemanuaals orgel (1882) in de Grote- of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage; in een dispositie-ontwerp uit 1875 voor dit orgel was ze nog niet opgenomen. Vanaf 1890 is de Voix-Céleste in de meeste 'grotere' disposities opgenomen, niet in 'kleinere'. Zoals gemeld voegde De Koff in 1908 op instigatie van Bos een Voix céleste 8' toe aan het tweede manuaal van het Witte-orgel (1888) in de Utrechtse Nicolaïkerk.
De Voix Celeste werd 'standaard' vanaf c gebouwd, als 'hemels zwevende partner' van een ander zacht achtvoets strijkend register (bijvoorbeeld Viola di Gamba of Aeoline). In Bunnik was er echter op het tweede manuaal geen ander strijker voorzien; de Salicet 8' was (en is) een eng gemensureerd prestantregister. De Voix céleste diende daarom gecombineerd te worden met de Holfluit 8', een in 'contemporaine' registratie-bronnen niet of nauwelijks overgeleverd 'gebruik'. We kunnen slechts concluderen dat Bos zodanig gecharmeerd was van de 'hemelse stem' dat hij afzag van een Viola (di Gamba) 8', tegen het algemene principe in om eerst een niet-zwevende strijker te disponeren en daarna pas een Voix céleste.

Lotgevallen van 1912 tot 2004

Het orgel is in deze periode steeds regulier onderhouden door de firma De Koff (jaarlijkse stemming, alsmede kleine reparaties en schoonmaak indien nodig). Het kerkgebouw werd in 1921 op het provinciale electriciteitsnetwerk aangesloten, maar pas in 1937 is een windmotor geplaatst.

In 1953 breidde De Koff - op een daartoe aan de achterzijde van de manuaallade toegevoegde kantsleep - het hoofdmanuaal uit met een Mixtuur. De samenstelling daarvan was:

C	c	c'	g''
1 1/3	2	2 2/3	4
1	1 1/3	2	2 2/3
2/3	1	1 1/3	2
		1	1 1/3

De toevoeging van een Mixtuur past in de 'orgelfilosofie' van de Wederopbouwperiode. Romantische klanken en muziekstijlen werden - met name in en rond de Synodale Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk (SOC) - beschouwd als wezensvreemd voor een orgel. Er werd daarentegen gestreefd naar 'polyfone' helderheid, onder meer door het disponeren van hoge mixturen. Dat de Voix céleste 8' in Bunnik bij deze 'operatie' niet gesneuveld is, mag een wondertje heten.

Op 20-03-1964 diende De Koff bij de Bunnikse kerkvoogdij een offerte in voor herstel en eventuele verdere uitbreiding of wijziging van het orgel. De kerkvoogdij vroeg daarop de SOC om advies. Dit werd opgesteld door Lambert Erné (organist van de Utrechtse Nicolaikerk). Hij was als orgeladviseur zeer actief binnen de SOC en kan worden beschouwd als een der belangrijkste voorvechters van de bovengenoemde orgelfilosofie. In het zogenoemde "voorlopig advies" van de SOC (d.d. 21-04-1965) merkt Erné op dat de mankementen aan het orgel vooral zijn veroorzaakt door de kerkverwarming. Hij acht het orgel degelijk gebouwd en adviseert daarom herstel (met wellicht een kleine dispositie-wijziging). Dit advies is opmerkelijk. De SOC adviseerde veelal orgels als dat te Bunnik te doen vervangen door een nieuw instrument, en bovendien was de verstandhouding tussen Erné en De Koff allesbehalve goed. Desondanks neemt Erné het adviseurschap te Bunnik aan.
Op 12-03-1968 krijgt De Koff de opdracht het orgel te herstellen. Op 24 oktober van dat jaar keurt Erné het resultaat goed (het officiële keuringsrapport van de SOC dateert pas van 07-04-1970). Behalve algeheel herstel omvatte het werk plaatsing van een nieuwe windmotor, verwijdering van de tussen het front en de manuaallade gesitueerde jaloeziewand, het aanbrengen van een verende sleep-constructie en vervanging van de Voix céleste 8' door een Woudfluit 2'. Daartoe werden ladeboringen voor C-H toegevoegd en werd het pijprooster vernieuwd. Boven contract vernieuwde De Koff de registerplaatjes en wijzigde hij de ventielen-bevestiging (uitneembare ventielen met midden-stiften voor en achter; abstract-verbinding met schakelleertjes).

Na het opheffen van de firma De Koff & Zn in 1971 wordt het regulier onderhoud overgenomen door Flentrop.
In 2003 vervangt Flentrop Orgelbouw de bovengenoemde schakelleertjes door messing haakjes, in 2004 worden de grootste bekers van de Trompet 8' vanwege doorbuigen hersteld.

Beschrijving van het Bunnikse orgel en de werkzaamheden uit 2013

In deze beschrijving worden ook diverse details uit de offerte van 1912 (Bijlage III) opgenomen,
Het Bunnikse De Koff-orgel is gebouwd op een galerij tegen de torenmuur. De windvoorziening bevindt zich in de torenkamer achter het orgel.
Het orgelfront zelf is een decoratieve façade. Het binnenwerk bevat alle klinkende pijpen en was van origine geheel in een zwelkast geplaatst; dat wil zeggen dat er, zoals gemeld, direct achter het front een jaloeziewand was aangebracht. Deze is in 1968 verwijderd. Slechts de sporen van de bascule-trede en de opening voor het mechanisme tussen de pedaalkoppelwellen zijn nog zichtbaar.

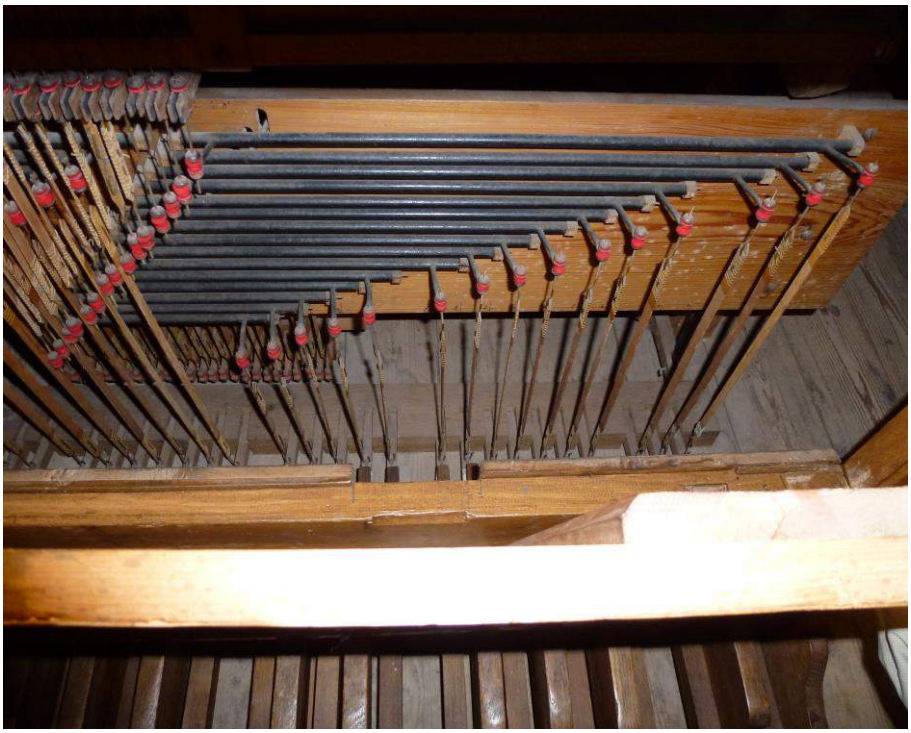

Pedaalkoppelwellenbord met de sporen van de zwelbediening

Een voordeel van het verwijderen van de jaloeziewand was (en is) dat daardoor ook aan de voorzijde van de manuaallade een stemgang is ontstaan, wat zeer gunstig is voor de bereikbaarheid van het pijpwerk van Manuaal II. De zwelinrichting is in 2013 niet hersteld (van de jaloeziewand zijn trouwens geen sporen bewaard gebleven).

Van 1839 tot 1957 vormden kansel en orgel als het ware een ensemble. Ten behoeve van het nieuwe orgel werd in 1912 op het klankbord van de kansel, dat voordien ook als orgelzolder diende (zie de afbeelding op pagina 10), een nieuwe vloer gebouwd, in de muur verankerd en ondersteund door twee pilaren. Deze orgeltribune bleek in 2012 iets verzakt te zijn; ze is vervolgens voorzichtig weer tot 'standje-waterpas' opgekrikt.

Er zijn twee manuaalwerken, achter het front opgesteld op een gecombineerde windlade met twee ventielkasten, een aan de voorzijde (voor het pijpwerk van Manuaal II) en een aan de achterzijde (voor het pijpwerk van Manuaal I). Een dergelijke opstelling werd ook door J.F. Witte toegepast bij kleine tweemanuaals orgels. De Subbas 16' (Pedaal) is geplaatst op een apart windlaadje tegen de rechterzijwand (vanuit de kerk bezien) van de orgelkast. Middels een soort transmissie (zie onder) is dit register als C-d' van de Bourdon 16' (Manuaal I) speelbaar. Ook hier volgt De Koff zijn leermeester Witte na, zij het dat hij een eigen constructie heeft toegepast.
De klaviatuur is aan de linkerzijde van de orgelkast geplaatst.

Het orgelfront en de orgelkast

Het Bunnikse orgelfront op een foto uit circa 1970

Het frontontwerp van het Bunnikse orgel staat in de Witte-traditie. De firma J. Bätz & Co is op dit punt vooral bekend om haar (neo)barokke en haar neogotische fronten. Maar ook invloeden van de andere in de 19e eeuw voorkomende neostijlen (neoromaans, neorenaissance) zijn veelvuldig aanwijsbaar.
De meeste Witte-fronten zijn eclectisch: de hoofdvorm wordt steeds 'ingekleurd' met details uit andere neostijlen. Het front van het helaas verdwenen Witte-orgel (1899) in de Pieterskerk te Utrecht was een schitterend voorbeeld daarvan. Dit had een op neoromaanse principes gebaseerde centrale vlakke drieledige blokvorm. Daaraan waren (iets vooruitstekend geplaatste, maar eveneens vlakke) zijtorens en een tweeledig bovenstuk (op het middenveld) toegevoegd. Daardoor werd het beeld van een blokvorm 'geëxpandeerd' tot dat van een neobarokke indeling met een hoge (gedeelde) middentoren, tussenvelden en zijtorens. Alle velden waren rondbogig afgesloten, maar de frontons op de 'torens' creëren een neorenaissance-beeld. De nadere detaillering toont zowel neogotische als neorenaissancistische elementen.

Het Witte-orgel (1899) van de Pieterskerk te Utrecht

Het frontontwerp van het Bunnikse orgel is zonneklaar op dat van het Pieterskerk-orgel geënt. Het beeld van een vijfledige indeling met drie door tussenvelden gescheiden torens is hier nog versterkt, zowel door de ongedeelde middentoren als door het iets naar achteren plaatsen van de tussenvelden. De torens worden, net als in de Pieterskerk, bekroond met neorenaissance frontons. Op, dan wel in die frontons zijn diverse neogotische en neoromaanse versieringen aangebracht: hogels (op alledrie frontons), vierpassen en tandfriezen (in de frontons op de zijtorens), alsmede boogfriezen (in het fronton op de middentoren). De bovenafsluitingen van de tussenvelden zijn versierd met palmetten en (helaas beschadigde!) zaagtandfriezen. De torens worden neorenaissancistisch 'begrensd' door romaanse zuilen met dobbelsteenkapitelen.

De vurenhouten orgelkast werd in 1912 in een lichte eiken-imitatie geschilderd, met goudverf op divers lijstwerk. De labia van de frontpijpen werden verguld. De klaviatuuromlijsting is in een donkerder eiken-imitatie geschilderd, de bakstukken van de handklavieren en de klavierlijst in een mahonie-imitatie. Deze geheel originele kleurstelling is in 2013 behouden bij het herschilderen van de orgelkast. De frontpijpen zijn vanwege niet-verwijderbare vlekken opnieuw gepolijst, met behoud van de bestaande labia-vergulding.

De electra (inclusief de verlichting) bleek in 2012 nogal 'improvisatorisch', 'onesthetisch' en zonder respect voor het meubel aangelegd. Ze is in 2013 integraal vernieuwd, zonder schakelaars aan de orgelkast. De achtergebleven 'gaten' zijn door de aannemer (buiten verantwoordelijkheid van de orgelmaker en de adviseur) op niet bijster fraaie wijze gepropt; dankzij het zorgvuldige schilderwerk zijn de visuele gevolgen daarvan beperkt gebleven.

De klaviatuur

De klaviatuur is in de linkerzijwand aangebracht. De originele delen zijn: de orgelbank (met een beleerd zitvlak, nog niet heel lang geleden vernieuwd), het klavierdeksel, de handklavieren (met galalit-beleg op de ondertoetsen en ebbenhout voor "de kruisen"), de bakstukken, het pedaalklavier,

de registerknoppen, de lessenaarbak met (verstelbare) lessenaar en de klaviatuuromlijsting. Zij bieden een karakteristiek beeld dat representatief is voor de eerste eigen orgels van De Koff. De registernaamplaatjeszijn in 1968 helaas vernieuwd. Zij zijn in 2013 uit kostenoverwegingen gehandhaafd. De op enig moment bij de registerknoppen (op houten, opgelijmde) plaatjes aangebrachte nummers zijn in 2013 verwijderd. Flentrop Orgelbouw heeft voor de 'nieuwe' registers naamplaatjes uit eigen voorraad geleverd, waaronder een authentiek Witte-plaatje voor de Viola 8'. In de omlijsting van het knieschot is nog de uitsparing voor de (in 1968 verwijderde) zweltrede zichtbaar. Het pedaalklavier is in 2013 qua polstering en speling hersteld.

Volgens de offerte-1912 zouden de registerschildjes verschillende kleuren krijgen: wit voor die van Manuaal I en de Subbas van het Pedaal, rose voor die van Manuaal II, en blauw voor de werktuiglijke registers.

De windvoorziening

Deze is, behoudens de windmotor (de huidige dateert uit 1968), origineel. In de torenkamer achter het orgel is een bekisting geplaatst met daarin een magazijnbalg (met een in- en een uitspringende vouw), gevoed vanuit twee met treden te bedienen schepbalgen. Balgstelling, -bladen en windkanalen zijn van grenen, de balgvouwen van eiken. De afgezaagde 'windpeilstok' is in 2013 weer van een knop, met het opschrift "Windwijzer", voorzien. De magazijnbalg en de schepbalgen zijn in 2012/13 op voortreffelijke wijze geheel opnieuw beleerd. De verbinding tussen het orgelinterieur en het balgenhok is weer geopend, om het temperatuurverschil tussen beide zoveel als mogelijk te verkleinen. Er is helaas geen terugslagklep in het motorkanaal aanwezig, waardoor bij voetbediening van de balgen de wind deels via dat kanaal verdwijnt. Het verdient aanbeveling om te gelegener tijd een 'afsluitschuif' in het motorkanaal aan te brengen, zodat het orgel ook 'voluit' met menskracht van wind kan worden voorzien. Het authentieke calcantenklokje is bewaard gebleven. De opliggende tremulant, op een eigen staand kanaal, is eveneens origineel.

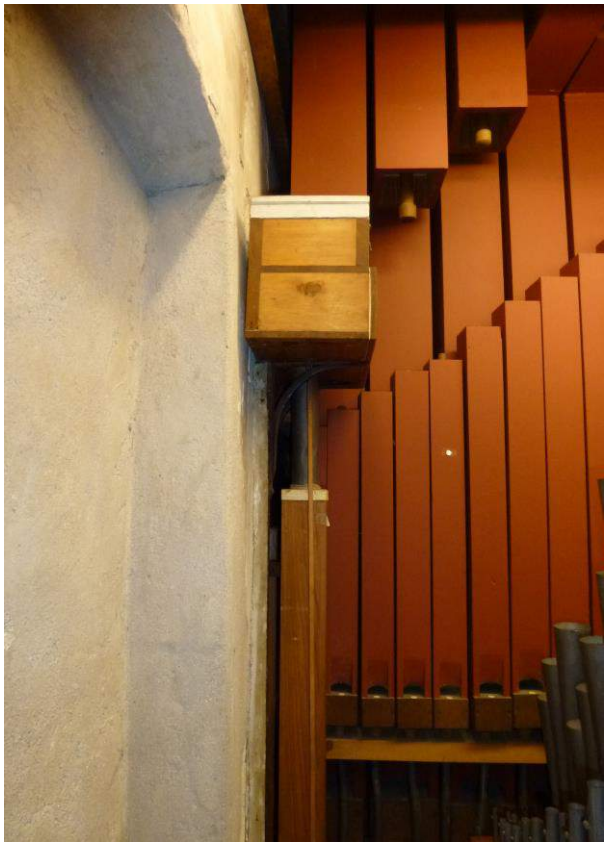

De tremulant, geplaatst voor de subbas/bourdon-lade

De windladen

Zoals gemeld is er – naar Witte-voorbeeld – een gecombineerde windlade voor het manuaalpijpwerk (manuaallade) achter het front en een aparte lade voor C-d' van subbas/bourdon-combinatie (subbaslade), tegen de rechterzijwand van de kast gepaatst. De cancellen van de manuaallade zijn in C- en Cis-kant ingedeeld, qua grootte (toonvolgorde) vanuit het midden naar de zijkanten aflopend; de ventielkast voor Manuaal II bevindt zich aan de voorzijde, die voor Manuaal I aan de achterzijde. De grootste pijpen van de Prestant 8' (Manuaal I), de Saliset 8' (Manuaal II) en de Holfluit 8' (Manuaal II) staan op een beganegrondse vervoerstok direct vóór de lade. De manuaallade is, conform Witte-traditie, voorzien van ovale palmhouten voorslagen.
Aan de achterzijde van de manuaallade is (op Manuaal I) in 1953 een kantsleep voor een mixtuur bijgeplaatst. De kantsleep is in 2013 gehandhaafd. In de ventielkasten waren de schakelleertjes (verbindingen tussen abstractdraden en ventielen) in 2003 wegens slijtage reeds vervangen door messing haakjes.

Geopende ventielkast Manuaal I; daaronder is het wellenbord voor Manuaal I zichtbaar

De tegen de rechterzijwand van de kast dwars geplaatste subbaslade heeft een chromatische pijpenopstelling in twee rijen. De grootste pijpen (waarvan de eerste vanwege de beperkte beschikbare hoogte verkropt zijn) staan in de achterste rij (van voren bezien), vanaf links naar rechts in grootte aflopend, de kleinere staan in de voorste rij, in tegengestelde volgorde van grootte. De subbaslade wordt niet door middel van een sleep, maar door een afsluiter 'ingeschakeld'.
De manuaallade is van eiken, met een mahonie-opdik (om corrosie van metalen pijpen door het in eikenhout aanwezige looizuur tegen te gaan). De subbaslade is in 1912 geheel van eiken gemaakt, omdat "er geen metaal pijpen op komen te staan."

Na demontage van het pijpwerk in 2012 is de manuaallade gecontroleerd. Deze bleek nog in goede staat te verkeren. Wel zijn de in 1968 aangebrachte telescoop-ringen in 2013 vervangen door (vaste) Liegelind-ringen. De subbaslade kon in de bestaande, originele, toestand worden gehandhaafd.

De mechanieken
Door de opstelling van het manuaalpijpwerk op één windlade is de registermechaniek heel eenvoudig van aanleg. De manuaal-registerknoppen zijn in één horizontale rij boven de lessenaarbak aangebracht; daaraan zijn de houten registertrekstokken besvestigd; middels gietijzeren registerzwaarden wordt de beweging op windlade-hoogte overgebracht (de slepen liggen uiteraard in één lijn). Hier waren in 2013 geen herstelwerkzaamheden noodzakelijk.
Door het uittrekken van de registerknop van de Bourdon 16' (Manuaal I) wordt voor C-d' een koppeling naar de pedaalmechaniek ingeschakeld. Daardoor bewegen dan ook de pedaalabstracten enigszins mee, hetgeen dan een even onaangename als onvermijdelijke verzwaring van de speelaard op C-d' van Manuaal I veroorzaakt (zoals overigens Lambert Erné al in 1966 constateerde). Pogingen, nog na de eindkeuring van 30-10-2013, om hierin nog enige 'verlichting' te brengen, bleken helaas slechts marginaal succes op te kunnen leveren.

De manualen zijn uitgevoerd als staartklavieren. Er zijn twee (horizontale) manuaal-wellenborden; de bovenste is verbonden met Manuaal I en de ventielkast aan de achterzijde, de onderste met Manuaal II en de ventielkast aan de voorzijde.
De pedaal-toetstractuur wordt over de vloer naar de subbaslade geleid.
De toetstracturen waren in goede staat, met uitzondering van de leren stelmoertjes. Deze zijn in 2013 vernieuwd.

[Vanwege de voltooïng van de werkzaamheden tijdens het stookseizoen is besloten een volledige 'fijn'-stemming van het pijpwerk uit te stellen. Deze is in juli 2014 uitgevoerd. Toen zijn ook de toetsmechanieken opnieuw afgeregeld. PvD, 07-2014.]

Het pijpwerk en de dispositie
De firma De Koff beschikte niet over een eigen pijpenmakerij. Het pijpwerk - in ieder geval het

metalen - werd van toeleveranciers betrokken. Het is industrieel maar degelijk vervaardigd. De frontpijpen hebben volgens de offerte-1912 een alliage van 87% tin en 13% lood. De alliage van het metalen binnenpijpwerk is (behoudens de zinken onderbekers van de grootste trompet-pijpen) volgens de offerte-1912 40% tin en 60 % lood. Het houten pijpwerk is van grenen en is geschilderd. Het pijpwerk uit 1953 en 1968 was volgens toenmalige fabrieksmakelijk vervaardigd en sloot qua factuur en mensuratie niet aan bij dat uit 1912.

De dispositie-1912 vertoont zeer grote overeenkomsten met die van het in 1901 voor de Remonstrantse Kerk te Haarlem gebouwde orgel, een van de laatste instrumenten van J.F. Witte (zie Bijlage I). De belangrijkste afwijkingen zijn de op instigatie van Hendrik F. Bos gedisponeerde Voix céleste 8', in plaats van een Viola 8', en de plaatsing van alle 'sprekende' pijpen achter een jaloeziewand.

De intonatie van het pijpwerk uit 1912 is representatief voor de bouwtijd: talrijke – reeds voor het in elkaar solderen van de pijpen aangebrachte – kernsteken, vrij kleine voetopeningen, 'normale' kernspleten en vrij hoge opsneden. De – goeddeels authentieke – klankgeving is verzorgd en qua klanksterkte en -kleur zorgvuldig geëgaliseerd. De registers uit 1912 versmelten bovendien qua klank goed met elkaar.

Het pijpwerk uit 1953 (Mixtuur) en 1968 (Woudfluit 2') was eveneens zorgvuldig geïntoneerd, zij het in een afwijkende stijl. Bovendien weken factuur en mensuratie sterk af van het pijpwerk uit 1912. De klankvermenging met de registers uit 1912 was dan ook in hedendaagse oren geenszins optimaal. Men heeft, zoals toen gebruikelijk, getracht de als te grondtonig ervaren totaalklank 'op te frissen', door als het ware beide manualen van een klankkroon te voorzien. In het licht van de huidige – vanaf circa 1970 sterk toegenomen – herwaardering voor ons laat-19e/vroeg-20e eeuwse orgelbezit lag de klank van de registers uit 1968 te veel 'op' die uit 1912.
Daarom is besloten de Mixtuur en de Woudfluit 2' te vervangen door 'passende' registers, te weten respectievelijk een Nasard 2 2/3' en een Viola 8'. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ik bij het opstellen van het herstelplan niet op de hoogte was van de - uitzonderlijke - aanwezigheid van een Voix céleste 8' in plaats van een - gebruikelijke - Viola 8' in 1912. Doordat het herstelplan in een zeer kort tijdsbestek tot stand moest komen, was er toen geen tijd om de Bunnikse kerkvoogdij-archieven te bestuderen en ben ik noodgedwongen op de beschikbare literatuur afgegaan, die wat betreft het concept-1912 een Viola 8' vermeldde. Desondanks sta ik - tegen Bos' eigenzinnigheid in, maar in lijn met toenmalige disponeer- en registratie-principes - volledig achter de beslissing een Viola 8' op Manuaal II te plaatsen. De Viola 8' is bovendien - conform de beschikbare plaatsruimte - verhoudingsgewijs zodanig eng van mensuur dat ze - indien ooit gewenst - zonder problemen alsnog tot een Voix céleste 8' kan worden omgestemd. Ter vervanging van de in 1953 toegevoegde Mixtuur is gekozen voor een Nasard 2 2/3', mede nadat herziening van de Mixtuur conform de principes van De Koff uit de jaren 1910 qua plaatsruimte niet mogelijk bleek. J.F. Witte plaatste regelmatig als vulstem een Nasard op kleine tweemanuaals orgels (zie Bijlage I). Een dergelijk nasard-register was bedoeld ter 'kleuring' van het gronstemmen-ensemble en het tutti, maar ze kan 'anno nu' desgewenst ook voor een solostem worden gebruikt.
Flentrop Orgelbouw bleek te beschikken over twee zeer goed passende registers 'uit voorraad'. We hebben deze in de werkplaats in Zaandam qua klank kunnen vergelijken met Bunniks De Koff-pijpwerk uit 1912. Zowel de Viola 8' als de Nasard 2 2/3' zijn waarschijnlijk afkomstig uit het orgel van de Westerkerk te Amsterdam en waren daar in 1895 door de orgelmaker Steenkuyl (nota bene, zoals naderhand bleek, een der door Bos geselecteerde 'offranten' uit 1912) geplaatst; ze waren bij de restauratie van dit orgel in 1992 verwijderd en wachtten sedertdien op een goede bestemming.

Pijpwerk van Manuaal I: Nasard 2 2/3' en daarachter de Trompet 8'

De huidige dispositie van het Bunnikse orgel (voor de manualen in ladevolgorde van achteren naar voren), met enkele nadere details luidt :

Manuaal I (C-f''')	
Nasard 2 2/3 vt	In 2013 geplaatst. C-g' conisch, vervolg cilindrisch, open.
Trompet 8	Duitse factuur. 1912. C-f met zinken onderbekers (1912), basgedeelte verder met metalen onderbekers (2004). Bekerrepetitie op fis''.
Octaaf 2	1912.
Octaaf 4	1912.
Roerfluit 8	1912. C-H grenen, gedekt; vervolg metaal, roergedekt.
Bourdon 16	1912. C-d' grenen, op de subbaslade; vervolg metaal, gedekt.
Prestant 8	1912. C-cis afgevoerd op vervoerstok vóór de lade; vervolg op de lade.
Manuaal II (C-f''')	
Roerfluit 4	1912. Geheel metaal, met roeren.
Viola 8 Vt	In 2013 geplaatst. C-H zink, vervolg metaal.
Holfluit 8	1912. C-H grenen, gedekt; vervolg metaal, gedekt. C-F afgevoerd op vervoerstok vóór de lade.
Saliset 8	1912. C-cis afgevoerd op vervoerstok vóór de lade; vervolg op de lade.
Pedaal (C-d')	
Subbas 16	Gecombineerd met Bourdon 16 (Manuaal I).
Tremulant	1912.
Ventiel.	1912.
Koppel I + II	1912.
Koppel P + II	1912.
Koppel P + I	1912.

De registerknoppen voor de manualen zijn in ladevolgorde boven de lessenaarbak geplaatst. Rechts van de lessenaarbak zijn (van boven naar onderen) de registerknoppen voor de Tremulant, het Ventiel en de Subbas 16 aangebracht, links die voor de koppels. Met het disponeren van twee 'zelfstandige' pedaalkoppels wijkt De Koff van de Witte-traditie af (zie op dit punt *Bijlage I*).

Besluit

Dankzij het vakmanschap en het inlevingsvermogen van de medewerkers van Flentrop Orgelbouw (ik noem hier graag met name Jan Roeleveld en Dick Koomans) is het Bunnikse De Koff-orgel weer geheel - in ere - hersteld. Het is een inspirerend laat-romantisch 'Hollands' orgel, waarin de Viola en de Nasard klinken of ze altijd al in dit orgel hebben gestaan.

Een hartelijke felicitatie aan de Protestantse Gemeente Bunnik, die onverschrokken de 'giga-uitdaging' van kerk- en orgelrestauratie is aangegaan, is dan ook volledig op zijn plaats. Bovenal wil ik Jaap Kits gelukwensen met een mede dankzij zijn intensieve betrokkenheid 'herboren' orgel.

Tenslotte dank ik het Bunnikse College van Kerkrentmeesters, inzonderheid Jan Dirk Vlasblom, voor het in mij gestelde vertrouwen.

Literatuur en bronnen

Richard de Beer, Peter van Dijk, Rogér van Dijk, *Orgelfronten in de provincie Utrecht. Periode 1850-1914*. Stichting Utrecht Orgelland [2011].
George Hendricus Broekhuyzen Senior, *Orgelbeschrijvingen (handschrift ca. 1850-1862)*. Uitgegeven en van commentaar voorzien door Arend Jan Gierveld. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1986/1993. B 75.
Peter van Dijk en Ronald Doornekamp, *Orgels in de stad Utrecht*. Utrecht 1992.
Peter van Dijk, *Beschrijving en Herstelplan De Koff-orgel (1912) Dorpskerk Bunnik*. Typoscript. Utrecht, maart/april 2012.
Encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland*. [1479-1910 + Supplement]. 15 delen. Nationaal Instituut voor de Orgelkunst 1997-2010.
Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw*. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1977.
Gert Oost, *De orgelmakers Bätz (1739-1849)*. Alphen aan den Rijn [1975].
Dr. Teus den Toom, *De orgelmakers Witte*. Heerenveen 1997.

Archief Hervormde Gemeente Bunnik (Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, archiefnummer 378, Ned. Herv. Kerk Bunnik; onderzocht door Jaap Jan Steensma).
Archief Flentrop Orgelbouw.
Informatie van Jaap Kits (organist Dorpskerk Bunnik).
Orgbase.nl. (orgeldatabase Piet Bron; foto's Oldeholtpade, Utrecht Nieuwe Kerk, Haarlem en IJsselstein).
Orgelsite.nl (foto Utrecht, Holy Trinity Church).
Orgelarchief Peter van Dijk.
Orgelarchief Lambert Erné (Universiteit Utrecht, Utrechts Orgelarchief).
Utrechts Archief (foto's orgel De Bilt en H.F. Bos).

Bijlage I

Oorspronkelijke dispositie en foto Witte-orgel (1901) Remonstrantse Kerk te Haarlem
Gecombineerde windlade voor Manuaal I (ventielkast achterzijde) en Manuaal II (ventielkast voorzijde). Subbas/bourdon-combinatie op aparte windlade tegen de zijwand van de kast. Dispositie manualen in ladevolgorde vanaf het front.

Manuaal II (C-f''')

Salicet	8'	C-Gis gecombineerd met de Prestant 8' (Manuaal I); A-d in het front
Holfluit	8'	C-c eiken, gedekt; vervolg metaal, gedekt
Viola	8'	C-H gecombineerd met de Holfluit 8'
Fluit	4'	conisch, open

Manuaal I (C-f''')

Bourdon	16'	C-d' hout, gecombineerd met de Subbas 16' (Pedaal); vervolg metaal
Prestant	8'	C-e in het front
Roerfluit	8'	C-c eiken, gedekt; vervolg metaal, roergedekt
Octaaf	4'	
Nazard	3'	conisch, open
Flageolet	2'	cilindrisch, open; vanaf c' overblazend
Trompet	8'	metalen stevels, loden koppen, metalen bekers; messing kelen en tongen

Pedaal (C-d')

Subbas	16'	gecombineerd met de Bourdon 16' (Manuaal I) op aparte lade.

Ventiel
Manuaalkoppel
Pedaalkoppel (trede; naar keuze te koppelen aan Manuaal I of II).

Bijlage II

Het De Koff-orgel van de Nieuwe Kerk te Utrecht
Gebouwd in 1913; vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven.

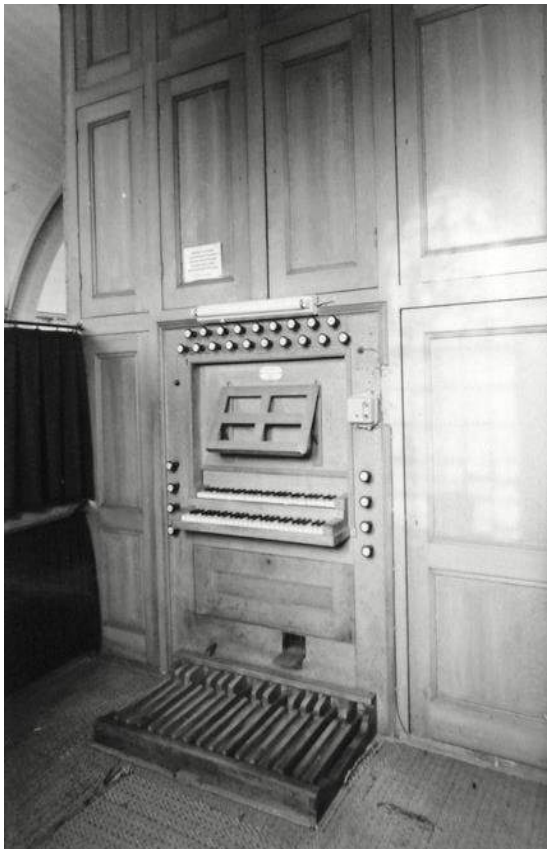

Dispositie:

<u>Hoofdwerk</u> (Man. I; C-f''') (2 ventielkasten)			<u>Bovenwerk</u> (Man. II; C-f''') (in zwelkast)		<u>Pedaal</u> (C-d')	
Bourdon		16'	Salicet	8'	Subbas	16' (hout)
Prestant	8'		Holfluit	8'	Octaafbas	8' (hout)
Roerfluit	8'		Gemshoorn	8'	Bourdon	8' (hout)
Violon	8'		Viola	8'	Fagot	16'
Octaaf	4'*		Vox celeste (af c)	8'		
Quint	3'*		Salicet	4'	Tremulant (bovenwerk)	
Octaaf	2'*		Fluit harmoniek	4'	manuaalkoppel	
Mixtuur	[II-IV]*		Woudfluit	2'	twee pedaalkoppels	
Cornet (af gis)	[III-V]*		Clarinet (opslaand)	8'	* combinatiestemmen (met een trede in en uit te schakelen)	
Trompet	8'*					

Samenstelling Mixtuur:	C	G	gis	gis'	gis"	[vrijwel identiek aan Witte-orgel (1899) van de Pieterskerk te Utrecht]
	1 1/3	2	2 2/3	4	5 1/3	
	1	1 1/3	2	2 2/3	4	
		1	1 1/3	2	2 2/3	
			1	1 1/3	2	
Samenstelling Cornet:	gis	bes	c'			[identiek aan Witte-orgel (1899) van de Pieterskerk te Utrecht]
	4	8	8			
	2 2/3	4	4			
	2	2 2/3	2 2/3			
		2	2			
			1 3/5			

Bijlage III

Dorspkerk Bunnik. Offerte J. de Koff (07-02-1912) en contract (24-02-1912)

7 Febr. 1912

Plan voor een Mechanisch orgel voor de Ned: Herv: gem: te Bunnik van J. de Koff. orgelmaker te Utrecht.

Pijpen. Hoofdmanuaal.

Prestant 8	voet.	54	pijpen	van 40% tin	60% lood.	
Bourdon 16	.. ..	27	.. ..	.. .. ..	.. ..	dis f
Bourdon 16	.. ..	27	.. ..	.. Grene	hout.	C. d
Roerfluit 8	.. ..	42	.. ..	.. 40% tin	60% lood.	c f
Roerfluit 8	.. ..	12	.. ..	.. Grene	hout.	C. H
Octaaf 4	.. ..	54	.. ..	.. 40% tin	60% lood.	
Octaaf 2	.. ..	54	.. ..	.. .. ..	.. .. ..	
Trompet 8	.. ..	54	.. ..	.. .. ..	.. .. ..	

tongen en mondstukken messing.
Stemkrukken phosphorbrons.

Pijpen. Bovenmanuaal.

Saliset 8.	voet.	54	pijpen	van 40% tin	60% lood.	
Holfluit 8.	.. ..	42	.. ..	.. .. ..	.. ..	c. f.
Holfluit 8.	.. ..	12	.. ..	.. Grene	hout	C. H.
Fluit. 4.	.. ..	54	.. ..	.. 40% tin	60% lood.	
Voxcelerte 8	.. ..	42	.. ..	.. .. ..	.. ..	c f

Subbas 16 .. .. Pedaal. Welke zijn de 27 van het hoofdmanuaal.
(Bourdon 16 en vrij op het Pedaal. Spreken. C d.
Frontpijpen 23. pijpen van 87% tin 13% lood.
gepolijst en labiums verguld.

2

Windladen. Kaap & Bov: Manuaal.

De Windladen worden geheel van Eiken hout gemaakte (Wagenschot)
Windstokken worden verdikte met 1 Cm: Mahonie hout.
Pijpstoelen Mahonie hout.
Tentielen. Cypreren " "
Veeren en Koperdraad verbindingen Schöphorbrons.

Subbas 1a. geheel van eiken hout, is geen mahonie noodig, aangezien er geen metaal pijpen op komen te staan.

Blaasbalg.

De blaasbalg word met vier en Springende Vouwen gemaakte, met twee schep balgen, die in beweging gebracht worden met een balanceerende balans, verbonden aan 2 pomp stokken op de treden.
Raam en paneelen Worden van Vuren hout binnen en buiten gevernist.
Vouwen eiken hout.
Alles beleed met eerste Kkwaliteit Schapen Leder.
De blaasbalg komt in een afgeloten hok in de toren te liggen.
Kanalen grenen hout, Koppel en verbinding stukken beleed.

3

Mechanisch gedeelte

J. DE KOPP. UITSCHT. IN KERKOSSELS.

Klavieren

Twee klavieren c. f''' elk 54 toetsen. belegen met Galalit
de kruisen ebbenhout; ramen, blokken, en sier
planken van gepolitoerd eikenhout;
beide klavieren belegen met ivoor f 30, meer.
Het galalit blijft zeer goed en wit, daar tegen wordt
ivoor gouwgeel, vooral een vochtigen kerk
heeft daar in bloed op.

Walsborden en ramen.

De walsborden worden van grenen hout,
walzen van gasbuis draaiende op stift in
bevilte klosjes.
Wals ramen in eiken hout, walzen gasbuis,
draaiende in bevilte kant stukken.

Pedaal van eiken hout, volgens normaal mensuur,
langen toetsen. allen bevilt en beleerd.

Tuimelaars der koppels M^o Kopp: ped: I-II.
allen eiken hout, regels idem.

Messing winkel haken in bevilte gaffels.

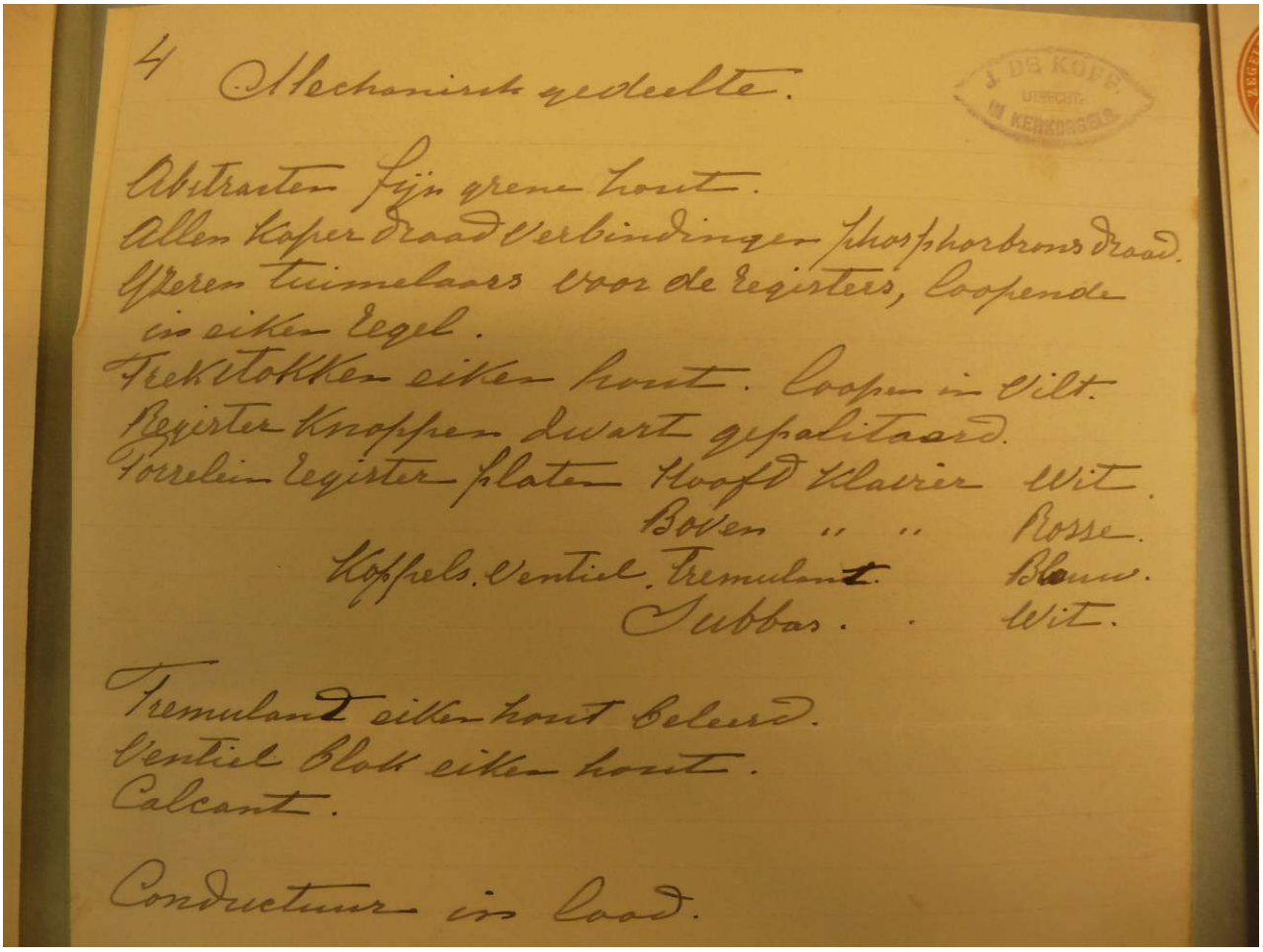

4 Mechaniek gedeelte.

Abstracten Fijn grene hout.
Alles Koper draad Verbindingen Phosphorbrons draad.
Veeren tuimelaars voor de Registers, Loopende
in eiken Regt.
Trekstokken eiken hout. Loopen in Vilt.
Register Knoppen Zwart gepolitoord.
Porselein Register platen Hoofd Klavier Wit.
Boven " " Rosse.
Koppels. Ventiel. Tremulant. Blauw.
Subbas. . Wit.

Tremulant eiken hout Beleerd.
Ventiel Blok eiken hout.
Calcant.

Conductuur in Lood.

5

Zwel Kast.

J. DE KOFF. UTRECHT. IN KERKORGELS.

De zwel kast wordt van vuren hout. 4 c:m: dik. met 10 draaiende Jaloesiën 4 c:m: dik. de kanten bevilt met 5 m m dik vilt. Zoo dat afsluiting verzekerd is, en als de zwel dicht is, is het orgel stof vrij afgesloten. De zwellen worden in beweging gebracht met een balanseerende tree, geplaats boven het pedaal tusschen klein dis en fis.

Orgel Kast.

De orgel kast wordt geheel van 4 c:m: dik vuren hout. front en twee zy kasten, boven afgedekt met 2 c:m: dik hout; het gedeelte waar de registers door loopen wordt eiken hout. Zie teekening.

De orgel kast wordt eiken hout geschilderd wat mij het beste voor komt, daar spreekstoel, en klank bord een geheel is, moet echter de orgel kast wit geschilderd worden. verhoogd dit de koste met f 25.—

Organist bank in eiken hout bekleed met vilt en leder doek.

6

J. DE KOFF
UTRECHT
IN KERKORGELS

Lambrizeering en Gaanderij.

Aan beide kanten der Orgel kort komen in rechte hoek een lambrizeering in vuren hout, eiken hout geschilderd.

Gaanderij

Zoowel volgens ontvangen platte grond en eigen opmeetingen, is de bestaande gaanderij te klein, het is echter een klankbord.

Nu is noodig dat de gaanderij zoo wel voor als aan beide zij kanten 18 c:m: grooter wordt. Om nu in geen meerderen korte te vervallen; is mijn plan het bestaande klankbord te laten zoo als het is, en daar over heen te leggen een vloer zoo groot dat ik de noodigen ruimte krijg. Vanzelf kan het klankbord dit niet dragen, en zal ik een voorbalk met zes dwarsbalken in de muur gemetseld plaatsen, onder de voorbalk komen dan 2 in stijl bewerkte kolommen van hout, geplaats op gemetselde pordings, en hardsteenen neuten met dooken in lood en looden tusschenplaat. Zie teekening. Voor een gewicht van circa 1200 kilo wat het Orgel weegt, is dan de gaanderij sterk genoeg volgens mij en een deskundigen die ik geraadpleeg heb

UTRECHT
IN KERKORGELS

Voorwaarden.

De ondergeteekende J. de Koff. neemt aan het orgel als voren som schreven alles in begrepen op te leveren negen maanden na de opdracht, voor den Som van drie duizend dertig gulden.
Klavieren belegen met galalit.
Orgelkast geschilderd in eiken hout.
Garantie tien jaar. doch onder voorde dat gedurende de garantie het orgel ieder jaar door mij gestemd wordt tegen een vergoeding van f 20 per jaar.
Orgel trapper is dan ook voor rekening der Kerk.

Februari 1900 en twaalf.

J. de Koff

De ondergeteekende J. de Koff.
Orgelmaker te Utrecht.

Neemt aan het nieuwe Orgel voor de Ned: Herv: gem: te Bunnik op te leveren volgens het door hem opgemaakt plan van Februari 1912 voor den Som van drie duizend dertig gulden
Volgens front teekening E f 125 meer.

J. de Koff

24 Februari 1900 en twaalf